

પરિષ્કૃતિની નોખી મુદ્રા: 'મારો શામળિયો'

પટેલ ધુવિન રમણ

૨૦૩૫, યોગેશ્વરનગર સોસાયટી, ગુ. હા. બોર્ડ., કનકપુર-કનસાડ, સચીન adatcreation@gmail.com

સંક્ષેપ:

'મારો શામળિયો' કવિતાએ વીસમી સદીના આઠમા-નવમા દાયકામાં આધુનિક ગુજરાતી ચેતનાથી પરિમાર્જન પામેલી સંપ્રજાતાના સંભૂત કાવ્યન્યાસની લબ્ધિ છે. આધુનિકતા અને અનુઆધુનિકતા વચ્ચેની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાના વિવિધ સંબંધોથી પોતાનું અલગ પોત રચી કલા સંચતતાને પરિણામે કાવ્યની અભિવ્યક્તિ સમષ્ટિને ચીંધનારું પરિષ્કૃત કાવ્ય છે.

ચાવીરૂપ શબ્દ: કવિતા, 'મારો શામળિયો', 'આધુનિકતા', 'અનુઆધુનિકતા', 'પરિષ્કૃતિ', 'પરિષ્કૃત કવિતા'.

આઠમા-નવમા દાયકામાં પરંપરાગત ચેતનાથી આગળ વધીને એક નવી ચેતના પુનઃઅભિવ્યક્તિ પામે છે. જડ રૂઢિઓને, શોષક અને અન્યાયી વ્યવસ્થાને રજૂ કરી એમાંથી નીપજેલા સામાજિક- સાંસ્કૃતિક પ્રશ્નોને વાચા આપે છે. અને બિન્ન વર્તમાન તરફ સૌનું ધ્યાન દોરે છે. આ સમયગાળાની વાસ્તવિક પીઠિકા રચી ઘટનાઓ અને તજજન્ય પીડાઓને વિશિષ્ટ અભિજ્ઞતા સાથે કવિ નીરવ પટેલ પોતાનો નોખો અવાજ પ્રગટ કરે છે.

૦૬ ડિસેમ્બર, ૧૯૭૫નાં રોજ 'દલિત પેથર-ગુજરાત'ના મુખપત્ર 'પેથર'નો આરંભ થયો. પણ, માત્ર દલિત સાહિત્યનો પ્રવાહ જેમાં પ્રગટ્યો એ 'દલિત પેથર' ૧૪/એપ્રિલ/૧૯૭૮માં 'આકોશ' નામે રમેશચંદ્ર પરમારનાં તંત્રી પદે પ્રગટ થાય છે. 'આકોશ'ના પ્રથમ અંકમાં નીરવ પટેલની દલિત કવિતા પ્રથમવાર પ્રગટી હતી. દલિત અસ્મિતાનાં ઝુંબેશનાં ઉપક્રમે આ સામયિકોનાં ચાર અંકો પ્રગટ થાય છે. અત્રે પરિષ્કૃતિનાં પરિમાર્જન રૂપે નીરવ પટેલની 'મારો શામળિયો' કૃતિની તપાસ કરવાનો નિર્ધાર કર્યો છે.

નીરવ પટેલની 'મારો શામળિયો' ૧, ડિસેમ્બર, ૧૯૭૯માં 'કાળો સૂરજ'નામના અસ્પૃશ્ય કવિતાપત્રમાં પ્રગટ થાય છે. આ કવિતા 'POETRY TRAVERSES SOUTH ASIA AND GERMANY'માં અંગ્રેજી ભાષામાં 'MY LORD' નામે નીરવ પટેલ દ્વારા અને જર્મન ભાષામાં 'Der All mächtige' નામે ઉલ્રિક ફ્રેઝનર દ્વારા ભાષાંતર પામે છે. આ કવિતા 'બહિષ્કૃત ફૂલોમાં' કાવ્યસંગ્રહમાં ઇ.સ. ૨૦૦૫માં ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી અને ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન દ્વારા જૂન, ૨૦૧૭માં પ્રગટ થાય છે.

નીરવ પટેલનું 'મારો શામળિયો' કાવ્ય એ નરસિંહ મહેતાની 'મારી હૂંડી સ્વીકારો મહારાજ રે' પદનું સ્મરણ કરાવે છે. તો, આંતરકૃતિપાઠની દૃષ્ટિએ 'સુંદરમ્'નું 'ભંગડી'ની પ્રતિકૃતિ જ્ઞાત કરાવે છે. અને આ જ કલાભિજ્ઞતાથી 'મારો શામળિયો' કાવ્ય વિસ્મિત બને છે. તદ્ઉપરાંત પરંપરાગત દલિત પીડિત સંવેદનાથી કંઈક અસાધારણ એવા પરિણામે વ્યાપક પરિમાણનો પણ નિર્દેશ કરે છે. જે પરિષ્કૃતિથી પરિમાર્જન પામેલી સંપ્રજાતાના સંભૂત કાવ્યન્યાસને પ્રગટ કરે છે.

"મારા શામળિયે મારી હૂંડી પૂરી-

નીકર,

ગગલીનું આણું શેં નેકળત?

ચાવંડાની બાધા ફળી

ને જવાનજોધ ગરાહણી ફાટી પડી...

એની ઠાઠડીએ ઓઢાડ્યું રાતું ગવન!
 રાતીચોળ ચેહ બળે
 ને આકડાના છોડે રાતું ગવન લહેરાય!

ગગલીની મા તો
 જે મલકાય, જે મલકાય, મારી હાહુ...
 બસ ડાઘુઓની પૂંઠ ફરે કે
 ધોડું હડડ મસાણે

મારો ભંગિયાનોય બેલી ભગવાન!"

નરસિંહ મહેતા કૃત 'હૂંડી'ના પ્રસંગમાં ઈકરી કુંવરબાઈના મામેરું સમયે શામળિયો મદદ કરી નરસિંહ મહેતાની લાજ રાખે છે. તો, 'સુંદરમ'ના 'ભંગડી' કાવ્યમાં સામાજિક વિષમતાની વાત કરે છે. જેમાં શેઠાણીનું કફન એ ભંગડીને માટે ઈકરના લગ્નમાં મહાલવાનો સાડલો બની રહે છે. જ્યારે આ બંનેથી કંઈક વિશેષ 'સહાનુભૂતિ'થી 'સ્વાનુભૂતિ' તરફની ગતિ, ભાષા અને રચનાપ્રયુક્તિથી કવિ નીરવ પટેલ 'મારો શામળિયો'માં રિપ્રેઝન્ટ કરે છે. પણ, અહીં સહાય કરવાની રીત નોખી છે. બાકી કોડ પૂરા કરવાનો પ્રસંગ અંતેતો બંને કાવ્યમાં છે. 'ગગલી'ની મા એનું આણું સારી રીતે પાર પડે એ માટે 'ચામુંડા' માતાની બાધા રાખે છે. અને એકબાજુ ગરાહણીના મૃત્યુનો કરૂણ પ્રસંગ અને બીજી બાજુ ગગલીના આણાનો પ્રસંગ (દામ્પત્ય ભણી આગમનનો પ્રસંગ) આ વિરોધાભાસી અવસ્થાને એક સાથે મૂકી (Juxtapose) કવિ કાવ્યત્વ નિપજાવે છે. સ્થિતિ બહુ બદલાઈ નથી. અહીં ઈકરીના આણા માટે સાડલાની પડતી ખપત ગરાહણીના મૃત્યુથી જાણે ભગવાને હૂંડી પૂરી!

અહીં, 'મારો શામળિયો' શીર્ષક ઈશ્વરની સંકલ્પના અને તેના પ્રતિના વલણો પ્રત્યે, વૈચારિકતામાંથી કુષ્કિત થયેલી આધુનિકતામાંથી ભારતીય આધ્યાત્મિક તરફની ગતિનું પ્રતિપાદન કરે છે. આ અર્થમાં પણ 'મારો શામળિયો' શીર્ષક ભાવ-મૂલ્યબોધને સ્વકીય સંવેદન થકી અર્થઘોતક બનાવતી કવિ ચિનગારી છે. જે પરિષ્કૃતિથી પરિષ્કરણ પામેલી ચેતનાનું જ 'ડાઇમેન્શન' છે.

કાવ્યમાં નિરૂપિત કલ્પન, પુરા-કલ્પન, પ્રતીક આદિથી આધુનિક કવિતાની માફક આ કાવ્યનું કલેવર દુર્બોધ બનતું નથી. બલ્કે, કાવ્યમાં કાવ્યઘટકોના સુમેળભર્યા વિનિયોગ થકી કાવ્યવધુ ધ્વનિત બને છે.

'-મારી હાહુ' એવા કથકના શબ્દો મરનાર માટેનો વિનય અને મલકનાર માટેનો ઠપકો પ્રગટ કરે છે. કાવ્યમાં કવિ જાતને સંબોધિ-ઉદ્બોધિ 'મારા', 'મારી' અને 'મારો' શબ્દોનું કરેલું પ્રયોજન કાવ્યને વધુ સહજ અને આલંકૃત બનાવી આપે છે. જે આધુનિકતાવાદી કવિતામાં પદયચન, વાક્ય-વિન્યાસ અને ઉક્તિઓના ઘોંઘાટ અને પ્રલાપથી વાગ્મિતાનો અનુભવ કરાવે છે. તેમજ પ્રથમ પુરુષમાં આવતી એકોક્તિ પ્રલાપને લીધે ભાવોદ્રેકભરી રુચ્છતામાં પ્રસરી જતી નજરે પડે છે. જે 'મારો શામળિયો' કાવ્યમાં બનતું નથી. આ કાવ્ય બધા પ્રલાપોમાંથી નીકળી કાવ્યભાષા અને વ્યંજનાગર્ભથી સંચત કૃતિ બને છે. તળપદ શબ્દના વિનિયોગ થકી સંવેદનાની સહજ અને સંકુલ અભિવ્યક્તિ કૃતિને સૌષ્ઠવ પ્રદાન કરે છે.

વિશેષતઃ 'મારો શામળિયો' કાવ્ય અત્યાર સુધી હાંસિયાની પણ બહાર રહી ગયેલા દલિત લોકોની ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક નવી ને જુદી ચેતના સાથે રજૂ થતી પ્રબોધિનીનું જ દૃષ્ટાંત છે. જેમાં માત્ર ભાષા કે શબ્દ નહીં પણ, જીવનવિચાર પણ કેન્દ્રમાં આવે છે. કાવ્યનું માધ્યમ અહીં છાંદસ નથી. લયહિલ્લોળ કે લયલાલિત્ય નથી. જે રીતે છંદના તમામ બંધનથી મુક્ત છે. તેવી જ રીતે અછાંદસની પરંપરાગત ધારાથી પણ ભિન્ન છે. જે પરંપરા સાથે રહીને પ્રયોગશીલ બનવાના વલણને અખત્યાર કરે છે. જે આ કાવ્યમાં પોતીકું સંવેદન, પોતીકા સમાજ સંદર્ભે અને પોતીકી ભાષાસંદર્ભે પ્રસ્તુત થાય છે.

આ કાવ્યનો ઉદ્દેશ, કાવ્યવસ્તુ અને કાવ્યની અભિવ્યક્તિ સમષ્ટિને ચીંધનારું છે. 'મારો શામળિયો' પરિષ્કૃતિના તમામ લક્ષણોને આધારે તપાસતાં મધ્યકાલીન પરંપરા અને આધુનિકતા વચ્ચેની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાના વિવિધ સંબંધોથી પોતાનું અલગ પોત રચી આપે છે. આમ, પોતીકાં ભાવ-મૂલ્યબોધ- અભિવ્યક્તિ-સ્વરૂપ-બાની પરત્વેની કલા સંચયતાને કારણે 'મારો શામળિયો' એ પરિષ્કૃતિની નોખી મુદ્રા ધારણ કરે છે.

સંદર્ભસૂચિ

1. રાવલ અજય, (ડિસેમ્બર, જાન્યુઆરી, ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૯ માર્ચ, એપ્રિલ, મે, ૨૦૧૯) તથાપિ, *વિદાય વિદ્રોહી કવિ નીરવ પટેલ*, વડોદરા, વર્ષ: ૧૪, અંક: ૫૪-૫૫, (પૃ.૪૫), તંત્રી: જોશી યોગેશ.
2. Patel Nirav, Poem: મારો શામળિયો /My Lord/'Der All machtige, *Poetry Traverses South Asia And Germany*, www.goethe.de.
3. પટેલ નીરવ, (૨૦૦૫), 'બહિષ્કૃત ફૂલો': 'મારો શામળિયો', અમદાવાદ, ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમી, પ્રકાશક: પટેલ નીરવ (પૃ. ૧૩).
4. પટેલ નીરવ, (જૂન, ૨૦૧૭), 'બહિષ્કૃત ફૂલો': 'મારો શામળિયો', અમદાવાદ, ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન, પ્રકાશક: ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશક (પૃ. ૧૩).
5. 'સુંદરમ', (જન્માષ્ટમી, વિક્રમ સંવત ૧૯૮૯), 'કાવ્યમંગલા': 'ભંગડી', મુંબઈ-૨, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, આર. આર. શેઠની કંપની, પ્રકાશક: ભદ્ર મૂળશંકર સોમનાથ, (પૃ. ૫૧).